

УДК 343.01(477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.2.20>

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Шакун Василь Іванович,

orcid.org/0000-0002-1757-8453

головний науковий співробітник

відділу публічно-правових досліджень

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України,

професор кафедри кримінального права

Національної академії внутрішніх справ,

доктор юридичних наук, професор,

дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,

заслужений діяч науки і техніки України

Кузнецов Віталій Володимирович,

orcid.org/0000-0003-1727-4019

доктор юридичних наук, професор,

головний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

У статті досліджено конституційно-правові засади доведення державою нормативно-правових актів населенню. Проаналізовано зміст обов'язку державних органів влади щодо доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів, які визначають права і обов'язки громадян. Встановлено, що такий обов'язок знаходиться в логічному зв'язку зі ст. 94 Конституції України, яка регламентує процедуру набрання чинності законами і вимагає їх офіційного оприлюднення.

Автори статті стверджують, що застосування кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність є одним з напрямів реалізації правоохоронної функції держави на тимчасово окупованій росією території України. Встановлено, що ефективність здійснення такої правоохоронної функції держави залежить від доведення правової інформації населенню на цій окупованій території.

У статті зроблено висновок, що в доктрині кримінального права розглядаються два варіанти реалізації конституційного принципу «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Перший полягає в наступному: особа притягається до кримінальної відповідальності, навіть якщо вона не обізнана про наявність певного закону про кримінальну відповідальність. Другий – особа, як правило, притягається до кримінальної відповідальності, навіть якщо вона не обізнана про наявність певного закону, але якщо буде встановлено судом, що особа не мала реальної об'єктивної можливості знати закон про кримінальну відповідальність – відповідальність виключається.

Автори констатують, що кримінально-правова стаття (ст. 111-1 КК) не встановила відповідальності за якесь нове специфічне суспільно небезпечне діяння, а лише диференціювала наявну кримінальну відповідальність за державну зраду. У статті обґрунтовано, що порядок доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів та інші конституційно-правові норми не мають просторових меж – вони поширюються на всю територію України, незалежно чи вона контролювана Україною, чи тимчасово окупована росією.

Ключові слова: війна, дія закону в часі, колабораційна діяльність, Конституція України, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, національна безпека, окуповані території, права і свободи людини і громадянина, правоохоронна функція держави.

Shakun Vasyi, Kuznetsov Vitalii. Access to justice as a condition for the implementation of the state's law enforcement function

The article examines the constitutional and legal framework for the State to communicate its regulatory legal acts to the public. The author analyses the content of the obligation of public authorities to inform the public about laws and other regulatory legal acts which define the rights and obligations of citizens. It is established that this obligation is logically related to Article 94 of the Constitution of Ukraine, which regulates the procedure for entry into force of laws and requires their official promulgation.

The authors argue that the application of criminal liability for collaboration is one of the areas of implementation of the law enforcement function of the State in the territory of Ukraine temporarily occupied by Russia. The author establishes that the effectiveness of such law enforcement function of the State depends on the provision of legal information to the population in this occupied territory.

The article concludes that the criminal law doctrine considers two options for implementing the constitutional principle «ignorance of the law does not exempt from legal liability». The first one is as follows: a person is held criminally liable even if he or she is not aware of the existence of a particular law on criminal liability. The second is that a person is usually held criminally liable even if he or she is not aware of the existence of a particular law, but if the court finds that the person did not have a real objective opportunity to know the law on criminal liability, liability is excluded.

The authors state that the criminal law article (Article 111-1 of the CC) did not introduce liability for any new type of socially dangerous conduct, but only differentiated the existing criminal liability for high treason. The article substantiates that the procedure for bringing laws and other regulatory legal acts to the attention of the population and other constitutional and legal provisions have no spatial boundaries – they apply to the entire territory of Ukraine, regardless of whether it is controlled by Ukraine or temporarily occupied by Russia.

Key words: war, temporal application of law, collaboration, Constitution of Ukraine, criminal liability, criminal offence, national security, occupied territories, human and civil rights and freedoms, law enforcement function of the state.

Постановка проблеми. У сучасних умовах російської агресії Україна змушена невідкладно реагувати на постійні виклики, які виникають перед державою та правовою системою. Одним з таких викликів стали вимушені зміни до кримінального законодавства України [10]. Наприклад, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3 березня 2022 р. до Кримінального кодексу (КК) України додано статтю 111-1 «Колабораційна діяльність», яка набрала чинності 15 березня 2022 р. [14]. Однак ці нормативні зміни не вирішують усі численні проблеми правозастосування та доступу людей до правосуддя [8]. Одним з наслідків російської агресії, окупації росією частини території України й таких законодавчих новацій стали випадки, коли доступ до правової інформації для населення в окупації значно ускладнився або взагалі відсутній. Це питання набуло актуальності через розгляд Касаційним кримінальним судом Верховного Суду проваджень за

обвинуваченням у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених статтею 111-1 КК, в яких піднімається питання про доступність закону в ситуації, коли територія, на якій відбувалися стверджувані стороною обвинувачення події, була окупована раніше, ніж закон було оприлюднено і він набрав чинності [7]. Відповідь на це питання залежить від дослідження не тільки конституційно-правових норм, але й доктрини права.

При цьому важливо пам'ятати, що застосування кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність є лише одним з напрямів реалізації правоохоронної функції держави на тимчасово окупованій росією території України. Ефективність здійснення такої правоохоронної функції держави залежить, зокрема від доведення нормативно-правових актів, що визначають права і обов'язки громадян, до відома населення на тимчасово окупованій росією території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям статті послуговували праці вчених, які досліджу-

вали особливості реалізації правоохоронної функції держави, зокрема: Д.М. Белов, Ю.В. Ковбасюк, А. М. Колодій, О.В. Коломоєць, В. В. Копейчиков, М.В. Костицький, В. І. Осадчий, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, та ін. Важливою роботою, яка стосується порядку доведення до відома населення закону про кримінальну відповідальність є монографія Ю. А. Пономаренка «Чинність і дія кримінального закону в часі» (2005) [13]. Конституційно-правові засади реалізації обов'язку державних органів влади щодо доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів найбільш вдало розкрито в науково-практичних коментарях до Конституції України за редакцією Р. О. Стефанчука, О. В. Петришина (2024) [12, 14, 17]. Здобутки цих та інших науковців містять низку системних положень і висновків, які безпосередньо чи опосередковано стосуються реалізації одного з напрямків правоохоронної функції держави через встановлення та застосування кримінально-правових заборон. Однак сучасна проблема ефективності здійснення такої правоохоронної функції держави щодо доведення нормативно-правових актів до відома населення на тимчасово окупованій росією території України – не отримала чіткого алгоритму вирішення та потребує додаткового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Конституція України декларує, з одного боку, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом (ч. 2 ст. 57); закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ч. 3 ст. 57); з іншого – незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності (ч. 2 ст. 68) [4]. Спробуємо встановити умови реалізації вказаних положень Конституції України та їх вплив на застосування кримінального законодавства як на контрольованій Україною території, так і на тимчасово окупованій росією території України.

Відзначимо, що право знати свої права та обов'язки проголошене в ч. 2 ст. 34

Конституції України, яка зокрема гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, у тому числі й правову інформацію [12, с. 270–271]. Ця конституційно-правова норма створює позитивні зобов'язання України через діяльність державних органів влади. Одне з таких – це обов'язок державних органів влади щодо доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів, які визначають права і обов'язки громадян (ч. 2 ст. 57 Конституції України). Доктрина пояснює це тим, що вимога про обов'язкове доведення до відома населення нормативно-правових актів має ключове значення в забезпеченні знання громадянами норм права [12, с. 270–271].

Тобто в нашому дослідженні ми повинні спочатку з'ясувати у чому полягає зміст обов'язку державних органів влади щодо доведення законів та інших нормативно-правових актів до відома населення, потім розглянути фактичний обов'язок людини знати положення нормативно-правових актів та завершити відповіддю на питання: чи мають відповідні конституційно-правові норми просторові межі?

Щодо першої частини предмета дослідження слід зауважити, що вказаний обов'язок державних органів влади щодо доведення законів та інших нормативно-правових актів до відома населення знаходиться в логічному зв'язку зі ст. 94 Конституції, яка регламентує процедуру набрання чинності законами і вимагає їх офіційного оприлюднення. Відповідно до ч. 2 ст. 94 Конституції України, «Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду» і «закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ч. 5 ст. 94 Конституції України) [4]. Аналогічні положення передбачені в ч. 1 ст. 4 КК України: «Закон про кримінальну відповідальність набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо

інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування» [5]. Оприлюднення закону означає офіційне доведення його до відома населення, яке може проводитися за допомогою різних засобів – шляхом опублікування, обнародування по телебаченню, радіо, передачі по каналах зв'язку тощо. Опублікування – це один із сучасних засобів оголошення законів, акт його формалізації і надання публічного характеру [17, с. 320–321]. Проте це не означає, що держава не повинна докладати зусиль щодо доведення до відома населення інших джерел, з яких громадяни можуть дізнатися про свої права та обов'язки [12, с. 270–271]. Спосіб доведення до відома населення законів має бути таким, щоб гарантовано давати можливість кожному знати закони, а також свої права та обов'язки, передбачені нормативно-правовими актами [9, с. 375].

Необхідність дотримання цієї умови набуття законами чинності є визначним досягненням розвинутих держав [12, с. 61]. Це положення підтримано відомими філософами XVIII-XIX століть, зокрема, Г. В. Ф. Гегель писав: «Право стоїть за свободи, це найповажніше й найсвятіше в людині, що вона сама, оскільки це в людині має бути зобов'язуючим для неї, мусить знати» [2, с. 190]. З огляду на те, що закони про кримінальну відповідальність передбачають можливість найбільш суворого обмеження прав людини, а в сфері кримінального права протиріччя інтересів особи та держави набувають найбільшої гостроти, видатні криміналісти минулого особливо зауважували щодо обов'язковості оприлюднення саме таких нормативно-правових актів [12, с. 61].

Слід відмітити, що вказаний порядок доведення до відома населення окремих нормативно-правових актів, які визначають права і обов'язки громадян, встановлено у Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. При цьому слід погодитися з С.П. Погребняком, який вважає, що в Україні досі не має спеціального закону, який був прийнятий на підставі ст. 57 Конституції, хоча необхідність і доцільність його прийняття не викликає жодних сумнівів [12, с. 270–271]. Відповідно до частини першої статті 139 Регламенту

Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI, підписані Президентом України закони публікуються в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України, а також розміщуються на офіційному веб-сайті Верховної Ради України. Публікація законів та інших актів Верховної Ради України у цих офіційних друкованих виданнях є офіційним оприлюдненням [12, с. 270–271].

Отже, обов'язковою умовою доведення до відома населення відповідних нормативно-правових актів є офіційне оприлюднення Закону України, прийнятого Верховною Радою України.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» був прийнятий Верховною Радою України 3 березня 2022 року № 2108-IX, підписаний Головою Верховної Ради України 4 березня 2022 року, Президентом України – 15 березня 2022 року, і набрав чинності 15 березня 2022 року через публікацію його в газеті «Голос України» від 15 березня 2022 р. № 56. Також він був оприлюднений на веб-сайті Верховної Ради України [14].

На нашу думку, вказана конституційна процедура доведення до відома населення Закону України від 3 березня 2022 року № 2108-IX була дотримана.

Щодо другої частини предмету дослідження зазначимо наступне. Положення, яке передбачене в ч. 2 ст. 57 Конституції України тісно пов'язане із положенням, яке передбачене в ч. 1 ст. 57 Конституції України про гарантування кожному права знати свої права й обов'язки. Ця норма, не трансформуючи вказане право на обов'язок, все ж зобов'язує людину зазнати юридичної відповідальності та «перетерпіти» певні обмеження в разі порушення нею законів – незалежно від того, чи був відомий людині їхній зміст, чи ні [16, с. 320–321]. Отже, на думку П.М. Рабіновича, є значна частина нормативно-правових актів (позначимо їх як перша група), які безпосередньо відображають вимоги моралі, яких людина дотримується (навіть якщо вона не знайома

з їхнім змістом) [16, с. 320–321]. З іншого боку, є й такі закони, що передбачають специфічні правила поведінки (позначимо їх як друга група), наприклад, із технічними засобами, з об'єктами природи – правила, котрі самі по собі не мають безпосередньо морального змісту [16, с. 320–321]. Тому, за справедливим зауваженням П.М. Рабінювича, знання лише принципів моралі не забезпечать «автоматичного» додержання таких законів і певна юридична обізнаність вже стає необхідною передумовою правомірної поведінки [16, с. 320–321]. В контексті предмету дослідження, важливо згадати, що до криміналізації колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України) такі дії, як правило, кваліфікувалися як державна зрада (ст. 111 КК України). Одні науковці вважають, що встановлені певні форми вчинення колабораційної діяльності фактично дублюють форму державної зради (надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України) [5, с. 385]. Інші мають більш радикальну позицію – колабораційна діяльність є специфічним проявом державної зради, яке у зв'язку з особливою обстановкою та часом його здійснення, законодавець вирішив виділити у окремий склад кримінального правопорушення [1, с. 31; 18, с. 161]. На нашу думку, основними причинами виникнення кримінально-правової заборони – колабораційна діяльність є: по-перше, запобігання таким кримінальним правопорушенням, а, по-друге, пом'якшення кримінальної відповідальності за, фактично, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Тобто ця кримінально-правова стаття (ст. 111-1 КК України) не встановила відповідальність за якесь нове специфічне суспільно небезпечне діяння. Слід погодитися з провідним дослідником цього явища Є.О. Письменським, що вказані нормативні зміни до кримінального законодавства лише диференціювали наявну кримінальну відповідальність за державну зраду [11, с. 113]. Зважаючи на вказані положення, пропонуємо проміжний висновок, що Закон України від 3 березня 2022 року № 2108-IX, слід віднести до першої групи норма-

тивно-правових актів, які вже відомі природно населенню.

З іншої сторони, на нашу думку, не виключені ситуації, коли особа, в силу певних обставин об'єктивно позбавлена можливості ознайомитися із законом. Такі обставини можуть бути пов'язані як з самою цією особою (наприклад, хвороба, фізичні вади, закордонне відрядження, незнання української мови тощо), так і бути для неї об'єктивними, не залежати від неї (наприклад, недотримання державою порядку офіційного оприлюднення нового закону) [13, с. 91].

Тому, на думку Ю.А. Пономаренка, абсолютизувати принцип «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» (ч. 2 ст. 68 Конституції України) у таких випадках не завжди можливо, оскільки, як загальновідомо, правовими умовами ставлення особі в вину будь-якої бездіяльності (незнання тощо) є одночасна наявність у неї обов'язку і можливості діяти (знати тощо) [13, с. 91]. Оскільки ж у виняткових ситуаціях особа може не мати реальної можливості знати закон про кримінальну відповідальність, то таке незнання не може тягнути і відповідальності за вчинення дій, які оголошені даним законом кримінально протиправними [13, с. 92].

Отже в доктрині кримінального права розглядаються два варіанти реалізації конституційного принципу «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Перший полягає в наступному: особа притягається до кримінальної відповідальності, навіть якщо вона не обізнана про наявність певного закону про кримінальну відповідальність. Другий – особа, як правило, притягається до кримінальної відповідальності, навіть якщо вона не обізнана про наявність певного закону, але якщо буде встановлено судом, що особа не мала реальної об'єктивної можливості знати закон про кримінальну відповідальність – відповідальність виключається.

Зважаючи на певну дискусійність другої позиції, яка виходить за межі ч. 2 ст. 68 Конституції України, вважаємо за доцільне, щоб Верховний Суд звернувся до Конституційного Суду України з поданням щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 68 Конституції України (п. 2 ч. 1 ст. 51, ч. 1 ст. 52 Закону України «Про Конститу-

ційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII).

Щодо кінцевої частини дослідження спробуємо висунути гіпотезу, що дія вказаних конституційно-правових норм не має просторових меж – вона поширюється на всю територію України, незалежно чи вона контрольована національними органами влади, чи тимчасово окупована агресором. Перевірка цієї гіпотези ґрунтується на таких положеннях.

По-перше, Конституція України не має жодних виключень щодо реалізації вказаних конституційно-правових норм.

По-друге, згідно ч. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII: «тимчасово окупована Російською Федерацією територія України є невід’ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України» [15]. Україна реалізує позитивні зобов’язання держави у сфері прав людини на тимчасово окупованій території. Зокрема Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 1 ст. 5 Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р.) [15].

Серед основних напрямів захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях законодавець, зокрема називає як надання правової допомоги, так і забезпечення доступу до медіа України (п.п. 5, 7 ч. 2 ст. 5 Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р.) [15]. Ці засоби захисту засновані на обов’язку України підтримувати і забезпечувати економічні, фінансові, політичні, соціальні, інформаційні, культурні та інші зв’язки з громадянами України, які прожи-

вають на тимчасово окупованій території (ч. 4 ст. 5 Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р.) [15].

Важливо провести паралель забезпечення інформування населення щодо змін в законодавстві й доступу до правосуддя як умова реалізації правоохоронної функції держави. Так ч. 1 ст. 12-1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. передбачає можливість доведення інформації про судові засідання для учасників справи, які можуть знаходитися на тимчасово окупованій території через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України [15]. Отже чинне законодавство допускає таку можливість інформування осіб, які знаходяться на тимчасово окупованій території через офіційний веб-портал.

Також важливо, що у міжнародному праві допускається можливість дії кримінального законодавства України на окупованій росією території (за винятком випадків, коли дія його скасовується або призупиняється окупаційною державою, якщо це законодавство становить загрозу безпеці окупаційної держави або є перешкодою виконання цієї Конвенції), що регламентується в ч.1 ст. 64 Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. [3].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що порядок доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів та інші конституційно-правові норми не мають просторових меж – вони поширюються на всю територію України, незалежно чи вона контрольована Україною, чи тимчасово окупована росією.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна запропонувати такі висновки:

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3 березня 2022 р. № 2108-IX був офіційно оприлюднений з дотриманням конституційної процедури і доведений до відома населення.

2. Застосування кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність є одним з напрямів реалізації правоохоронної функції держави на тимчасово окупованій росією території України. Ефективність здійснення такої правоохоронної функції держави залежить від доведення правової інформації населенню на цій окупованій території.

3. Кримінально-правова стаття (ст. 111-1 КК України) не встановила від-

повідальність за якесь нове специфічне суспільно небезпечне діяння, а лише диференціювала наявну кримінальну відповідальність за державну зраду.

4. Порядок доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів та інші конституційно-правові норми не мають просторових меж – вони поширюються на всю територію України, незалежно чи вона контрольована Україною, чи тимчасово окупована росією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bondarenko O., Reznik O., Utkina M. Novelization of the Criminal Code of Ukraine During the 2022 Russian Invasion. *Journal of International Legal Communication*. 2022. № 4 (1). P. 31–38.

2. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.

3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. Набрання чинності 21.10.1950. Ратифікація УРСР від 03.07.1954. Набрання чинності для України 03.01.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

6. Кузнецов В., Сийплові М. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. № 70. С. 374–381.

7. Лист-звернення судді Верховного Суду Аркадія Буценка до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді про підготовку наукового висновку щодо тлумачення та застосування норм права № 84/0/26-25 від 4 березня 2025 р. Київ. 3 с.

8. Марін О. К. Кримінально-правові варіації державної зради у Кримінальному кодексі України. *Право України*. 2022. № 11. С. 60–75. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001430627>

9. Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність» / За заг. ред. Стефанчука Р. О. Київ : Ліра-К, 2024. 576 с.

10. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану : наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін. ; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. 278 с.

11. Письменський Є. О. Кримінально-правові проблеми протидії колабораційній. діяльності: монографія. Київ : Алерта, 2024. 438 с.

12. Погребняк С. П. Стаття 57. *Конституція України: науково-практичний коментар* / Ю. Г. Барабаш [та ін.]; за ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Петришина. Київ : ВАІТЕ, 2024. С. 270–271.

13. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : Монографія. Київ : Атіка, 2005. 288 с.

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 3 березня 2022 р. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>

15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

16. Рабінович П. М. Стаття 68. Конституція України: науково-практичний коментар / Ю. Г. Барабаш [та ін.]; за ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Петришина. Київ : ВАІТЕ, 2024. С. 319–321.

17. Стефанчук Р. О. Стаття 94. Конституція України. Науково-практичний коментар / [редкол.: Р. О. Стефанчук (співголова), О. В. Петришин (співголова), Ю. Г. Барабаш та ін.; вступ. сл. В. Зеленського] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука й О. В. Петришина ; Нац. акад. прав. наук України ; Конст. Суд України. Харків : Право, 2024. С. 663–667.

18. Часник М. І. Оцінка рівня свідомості громадян щодо колаборації та можливості запобігання їй шляхом попереджувальної роботи правоохоронних органів. *Часопис Київського університету права*, 2022. № 2–4. С. 160–164. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.29>